

23. Клименко А.И. Правовая идеология в контексте пространственно-временных характеристик современного общества / А.И. Клименко // Пространство и время. – 2012. – № 4 (10). – С. 36–41.

24. Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В.М. Коган. – М.: Изд-во «Наука», 1983. – 182 с.

25. Пащуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е.Б. Пащуканис. – М.: Наука, 1980. – 270 с.

26. Туляков В.А. Уровни уголовно-правового регулирования / В.А. Туляков // Актуальні проблеми держави та права. – 2013. – С. 141–147.

27. Сутінки прав людини і Європейський суд [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ua.racurs.ua/1136-prava-ganna-udkivska>.

Надибська О.Я.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

СУСПІЛЬСТВО ТА ОСОБИСТІСТЬ: СУТНІСНИЙ ХАРАКТЕР ІНТЕРЕСІВ Й ДІЙ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Анотація

У статті здійснюється аналіз системи знання особливості та соціуму, що мають одне джерело походження, але різну природу та різний зміст. Системи знань особистості та соціуму мають різне співвідношення в різних культурах. І особистісне, і суспільно-групове знання формується в процесі соціальної взаємодії та будується на формуванні певної структури відносин. Спираючись на теорію німецького соціолога Норберта Еліаса, автор статті намагається довести, що жодна людина не оволодіватиме знаннями, які непотрібні їй у житті, а особливий спосіб співіснування та кооперації особистісних знань створює знання соціальне. У роботі здійснено спробу розкрити природу соціального пріоритету, який формується парадоксальним шляхом оформлення принципово нової цінності з тих суто індивідуальних інтересів, що реалізуються конкретними особистостями в полі соціальної взаємодії. Особистісне знання постає в формі розуміння власних потреб, в першу чергу, економічного характеру. Соціальна взаємодія наділяє особистісне знання характеристиками потреби в конкурентному здобутті власного місця серед собі подібних. Це потреба в перевазі в найрізноманітніших вимірах – від влади в прямому сенсі як можливості контролювати свободу іншої людини до затвердження себе як найкращого в будь-якому сенсі.

Вступ

Суспільно-групове та особистісне знання являють собою своєрідні «два кити», дві наріжні підвалини, на яких формуються соціальні пріоритети. Соціальний пріоритет може оформитись виключно у точці перетину групового та особистісного інтересу, адже є своєрідною формою розуміння способів досягнення найкращого життя. Питання про долю групового та особистісного знання в формуванні системи

пріоритетів не може бути вирішено однозначно. Різні суспільства демонструють нам різну міру прийняття групового чи особистісного інтересу у формуванні пріоритетів, однак ми наслідимось стверджувати, що в будь-якому разі природа пріоритету є соціокультурною та не може залежати від волі окремого індивіда чи певної групи людей. Тільки соціум загалом може створити достатнє поле, на якому оформляться настільки потужні лінії напруги, що зможуть корегувати та спрямовувати суспільство в цілому та кожного його члена окремо. Питання про роль особистісних та групових зусиль у формуванні системи пріоритетів потребує особливої уваги та описання методологічної програми нашого дослідження напруги між означеними двома боками системи пріоритетів.

Починаючи аналіз співвідношення особистісного та групового знання, ми маємо зупинитися на питанні про природу різних форм знання, що циркулює в соціальному просторі. Знання формується різними шляхами, і нам інколи важко розрізнити джерела того знання, яким ми користуємось у житті. Природа знання, що циркулює в суспільстві, є настільки складним феноменом, що з кінця XIX ст. воно стало предметом окремої області гуманітарного знання. Від початку природу соціального знання вивчали переважно в філософському контексті, пізніше це стало прерогативою соціології. Підкреслимо, йдеться про загальну тенденцію, а не абсолютні показники. Звісно, сучасна соціальна філософія теж звертає увагу на природу соціального знання. Криза класичного раціоналізму наприкінці XIX ст. сфокусувала увагу дослідників на такому нібито ефемерному феномені, як знання. У 1920-ті рр. з'явився термін «соціологія знання», пов'язаний із теоретичною діяльністю німецького теоретика М. Шелера. Другим корифеєм вивчення соціальної природи знання став К. Мангейм, який продемонстрував соціально-історичну зумовленість мислення та характеру формування знання в соціумі в роботі «Ідеологія та утопія». Для нашого дослідження особливо значущою є феноменологічна лінія дослідження соціального знання, що є пов'язаною з теоретичною спадщиною А. Шютца, П. Бергера та Т. Лукмана.

1. Класифікація знання та форми його існування в соціумі

Маємо пам'ятати, що прийнято розрізняти знання за природою, за ступенем науковості, за місцем знаходження. За природою знання буває декларативним (пасивні знання, тобто такі, що тільки констатують те, що постає перед увагою спостерігача) та процедурним (активні знання, отримані в процесі оброблення даних, аналізу, необхідні для формування стратегій та алгоритмів). За ступенем науковості знання буває науковим та поза-науковим. Наукове знання поділяється на емпіричне (отримане в процесі спостереження чи експерименту) та теоретичне (отримане аналітичним шляхом). Поза-наукове знання поділяється на пара-наукове, лженаукове, квазінаукове, антинаукове, псевдонаукове, буденне, особистісне. Більшість видів поза-наукового знання в контексті нашого дослідження не буде актуалізовуватися, тож надання цим категоріям кваліфікуючих характеристик видається зайвим. Для нас важливою є наявність особистісного знання в класифікації поза-наукового знання. За місцем знаходження виділяється особистісне (неформалізоване, поки приховане) та формалізоване знання.

З метою дослідження особистісного та групового елементів в соціальному знанні важливо, що особистісне знання з'являється в двох класифікаціях знання – за ступенем науковості та за місцем знаходження. У першій класифікації особистісне знання розуміється як знання, особливості якого залежать від здібностей конкретного індивіда, у другій – як знання, що поки не знайшло формалізації та не може бути

передане іншим людям. Те й інше вказують на розуміння особистісного знання як того елементу, який створює найменший вплив на систему соціальних пріоритетів. Ми бачимо проблему дещо іншим чином та повернемося до цього.

Суспільно-групове знання ми побачимо в кількох елементах класифікації знання. Наукове знання, в принципі, соціально-групове, адже сама система науки створюється не для потреб окремої людини (окрема людина не потребує строгих дефініцій, оскільки дефініція є дієвим засобом запобігання непорозумінням між різними теоретичними школами), а для зручності колективного процесу відтворення та просування знання. Різні різновиди поза-наукового знання є переважно груповими, адже цінність такого знання поділяється, в першу чергу, певною групою прихильників та не визнається на загальному рівні соціуму. До цієї ж групи належить і повсякденне знання, що має особливу природу, яка є дуже важливою для формування системи соціальних пріоритетів. Якщо ми говоримо про знання, визначене за місцем знаходження, можемо побачити переважно групове знання. Знання, зафіксоване на будь-якому носії, є колективним, бо формалізація, запис на носії априорі призначається з метою передання інформації іншим людям, відтворення знання. Особливою сферою формалізованого знання є знання в експертних системах, що є виділеними з неявних знань експертів. З метою вивчення системи соціальних пріоритетів цей елемент теж є важливим, оскільки експерти претендують на особливу роль у формуванні пріоритетів.

Звернувшись до класифікації знання, ми маємо наголосити, що діалектика особистісного та групового (чи в широкому сенсі суспільного) знання є дуже складною та не може бути зведеною тільки до констатації особистісних особливостей та моменту формалізації знання. Соціальний пріоритет є феноменом із дуже складною комунікативною природою, яка залежить не тільки від формалізованого знання чи висновків експертів, але й від тих форм буття знання, які не можуть бути виявлені раціональним шляхом (отже, постають неформалізованими) та не належать певній групі.

Спробу з'ясувати співвідношення особистісного та групового знання маємо починати з чіткого розуміння того, в яких формах існує знання в соціумі. Знання суспільства складається з комплексів знань, якими володіють окремі особистості (індивіди), та корпусу формалізованої інформації, що зберігається в різних «скарбницях» знання (бібліотеки, бази даних тощо). Ці два полюси знання не можна розділити, один не існує без іншого. Загальний рівень особистісного знання може вплинути на суспільний. Так, наприклад, під час дорійського завоювання Мікенської Греції на рубежі II – I тисячоліть до н. е. відбулася дивна подія – зникла писемність. Багата та загалом розвинута цивілізація, що відчувала потребу в фіксації та відтворенні суспільного знання, перетворилася на неписемний простір. Особистісні знання нового населення Греції, що зайняло мікенський простір, не виходили за межі використання засобів оброблення землі, що не потребували запису. Не потребуючи складних механізмів передання знання, населення втратило писемність. Коли кілька століть потому греки знов відчули потребу в фіксації знання, їм довелося винайти спосіб запису інформації заново. Втрачену систему письма не було відроджено. Таких історичних прикладів можна навести багато. Нам у контексті пропонованого дослідження важливо продемонструвати спосіб впливу особистісного знання на суспільне.

Отже, рівень особистісного знання може суттєво впливати на суспільне (та будь-яку форму групового) знання. Очевидним є й зворотній вплив. Формалізоване знання, що є надбанням певної групи, створюється спеціально з метою відтворення саме цієї

групи та передається членам цієї групи через систему освіти та різноманітні системи циркуляції інформації. Подекуди групове знання може ставати формою панування над іншими групами та, таким чином, формує певні соціальні пріоритети. Загальновідомою, наприклад, є монополія на знання, що існувала в стародавньому Єгипті для жерців. Тільки священнослужитель міг отримувати знання та завдяки знанню маніпулювати свідомістю «непосвячених». Навіть не згадуючи про можливість користуватись привілеями доступу до документації (якого інші були позбавлені просто через неможливість прочитати, що там написано), звернемо увагу, скажімо, на знання з астрономії єгипетських жерців, які залякували парафіян передбачуваними природними явищами. Монополія на знання формувала соціальний пріоритет, що включав винесення сакральної групи населення на недосяжний рівень. Врешті-решт, частіше за все соціальне визнання певної групи населення структуроутворюючою базується на монополії на знання. Будь-які сакральні групи є цьому прикладом. Знання шляху до найголовнішої цінності, що визнається цим суспільством, є фундаментом для піднесення групи на недосяжну висоту. Навіть військова сила не завжди може конкурувати з тими, хто «знає». Згадаймо хоча б відомий приклад із соціальної структури стародавньої Індії: раджа (цар) належав до варни кшатріїв (воїнів), вищою ж варною була варна брахманів (жерців).

Можна вказати й на приклади конфліктів між різними груповими системами знання чи між суспільним та груповим знанням. Згадаймо приклади боротьби з кібернетикою чи генетикою в радянській науці. Квазінаукове знання, що набувало статусу суспільної цінності, витісняло справжнє наукове знання. Соціальні пріоритети цього часу формуються, відштовхуючись від тези визначення наукового спрямування як ідеологічно невитриманого. Це не просто конфлікт між системами наукового знання, це конфлікт саме соціального знання, самопізнання та самовизначення суспільства. Найвищий пріоритет радянського суспільства за самим своїм визначенням не міг не належати до сфери ідеології, тому навіть конфлікт між знанням певних груп набуває характеру ідеологічного конфлікту. Певні форми групового знання претендують на здатність формувати системи пріоритетів соціуму. Це так зване експертне знання. Протиставляючи власне знання як наукове повсякденному як стихійному, експерти запевняють суспільство, що вони краще за саме суспільство знають, які орієнтири є пріоритетними для соціуму.

Не знижуючи значущість експертного знання, хотілося б зауважити, що механізм створення соціального пріоритету настільки складний та багатошаровий, що звести його до регульованого процесу керівництва збоку освічених експертів неможливо. Ми вже наводили приклади впливу рівня особистісного знання на зникнення знання експертів. Повернемося до тези, яку ми вже аргументували вище: якщо не існує розвинутого особистісного знання, все фіксоване знання втрачає власну функцію. Ми розуміємо природу виникнення соціального пріоритету в рамках комунікативного напрямку гуманітарних досліджень. Зважаючи на це, можна сказати, що актуально в суспільстві існує тільки особистісне знання, яке може підключатися чи не підключатися до баз зберігання знань. Жодна людина не оволодіватиме знанням, що не потрібне їй в житті. Особливий спосіб співіснування та кооперації особистісних знань створює знання соціальне.

Спробуємо детальніше аргументувати нашу думку, спираючись на теорію відомого німецького соціолога, представника історичної соціології Н. Еліаса. У своєму відомому дослідженні «Суспільство індивідів» Н. Еліас концентрує увагу на дихотомії соціального та особистісного знання, виявляючи причини напруги між

означеними формами знання та привертаючи увагу до різних варіантів співвідношення між ними як в історичному, так і в цивілізаційному аспектах. Н. Еліас починає своє дослідження зі звернення до постулату, що здається сучасній людині аксіомою – індивідуум та суспільство є поняттями протилежними. Але це не так. Індивіди та суспільство перебувають у настільки складному зв'язку, що важко не піддатись спокусі обрати якийсь спрощений варіант відповіді на питання про рушійну силу соціальної системи. Складність пошуку відповіді полягає в тому, що суспільство як феномен не має «фізичного тіла», воно не втілюється в якусь конкретну структуру чи особистість. Суспільство – це багато людей разом. Але багато людей разом в Індії створюють інше суспільство, ніж в Америці чи Англії [2, с. 14]. Отже, варто визначити функціональну роль особистості або чогось вищого за неї в формуванні суспільства та самої структури суспільного знання. Еліас вказує на дивний парадокс: суспільство в тому вигляді, яким ми його знаємо, ніким із людей чи всіма людьми разом свідомо не планувалося, але існує лише завдяки тому, що окремі люди прагнуть здійснити власні інтереси і водночас від волі окремих людей не залежить [2, с. 14–15].

Відповіді на питання щодо природи рушійної сили розвитку соціуму дотепер поділяються на дві ідейно-сміслових групи. У смисловому центрі першого варіанту відповіді є впевненість у тому, що історію роблять особистості. Друга група базується на ствердженні всесильності структури. З часів написання «Суспільства індивідів» точкою зору, що превалує, стала друга, але без цілковитого знецінення першої. Особливо в постмодерністській традиції можливо спостерігати це в найбільш чистому вигляді. Варто пригадати такі стрижневі категоріальні одиниці, як поняття «насильства коду» (Ж. Бодрійяр), «влади» (М. Фуко), «структури» (Ж. Дерріда) тощо. Загальним місцем у сучасній гуманітарній думці постає твердження про різного роду приховані інформаційні насильства – збоку ЗМІ, держави, реклами, глобалізації, PR тощо.

Складається враження, що в формуванні системи цінностей та орієнтирів сучасної людини беруть участь будь-які структури, тільки не сама особистість. Водночас на просторі колишнього Радянського Союзу можна чітко простежити й наявність протилежної тенденції – віри в те, що тільки якась конкретна особа врятує державу, виступить рятівником нації тощо. Звідси запеклість наших президентських перегонів – у пострадянських умовах претенденти на президентське крісло просто не можуть потиснути один одному руки, як це прийнято в розвинутих демократичних країнах. Адже з вибором певного кандидата пов'язується не реалізація тої чи іншої соціально-політичної програми, а ледве не спасіння самої цивілізації. Така світоглядна настанова працює, в першу чергу, на рівні буденної свідомості, проте, коли йдеться про дослідження природи пріоритетів, саме настанови буденної свідомості не можна випускати з поля зору. Таким чином, непримиренний конфлікт між особистісними системами знання створює розламаність соціального знання в нашій державі. У ситуації такої розбіжності точок зору щодо принципової ланки розвитку соціуму слухним є, на наш погляд, повернутися до зроблених в 30-ті рр. минулого століття висновків Н. Еліаса щодо співвідношення особистісної та суспільної діяльності в процесі розвитку соціуму.

Уявлення про особистість та суспільство антиномічні, зауважує Н. Еліас. Очевидним є той факт, що сукупність індивідів (в даному разі використовуватиме поняття «індивід» як синонім поняття «особистість») створює дещо більше, ніж просто велика кількість людей. Соціолог вдається до використання класичного аристотелевого прикладу відмінності між камінням, з якого складається будівля, та самою будівлею. Отже, неможливо досягнути структуру будинку, розглядаючи кожен

камінь окремо. Але наша свідомість, зауважує в цьому зв'язку Н. Еліас, протестує проти такого варіанту тлумачення сутності соціуму. Отже, будинок щодо каміння – це мета. Якщо соціум складається з людей так само, як будинок із каміння, то в цьому разі ми маємо визнати себе будівельним матеріалом для створення суспільства. Не можемо це сприйняти, тим більш (додамо від себе, це поза дискурсом Н. Еліаса), що етичні настанови новоєвропейської філософії, зокрема теорія І. Канта, закликають бачити в людині винятково мету і в жодному разі не засіб.

Саме на цьому небажанні бачити себе будівельним матеріалом для будь-якого незрозумілого або просто ментально чужого проекту й базується конфлікт між схильностями індивідуального існування та вимогами життя в соціумі. Тупик, зауважує Н. Еліас, виникає в точці пошуку вищої істини. Саме тому необхідно визначити, що це – індивід чи ціле. Залежно від відповіді на це питання й формується система цінностей. Саме на ній як на ключовій концептуальній одиниці, що окреслює домінанти самої сутності соціуму, базується система пріоритетів. «Коли одні говорять про те, що вищою ціллю є суспільство, а інші – що індивід, то ті й інші мислять так, нібито надлюдська сутність чи її заміник в нашому мисленні, «природа» чи «богоподібний розум», що діють до будь-якого досвіду, навіки визначили цю кінцеву ціль та цю шкалу цінностей.<...>Під час більш глибокого проникнення в проблему виявиться, що ані індивіди, ані суспільство, що з них складається, однаково позбавлені цілі. При цьому одне не існує без іншого» [2, с. 23].

2. Суспільно-групове та особистісне знання як форма і спосіб прояву соціокультурної обумовленості пріоритетів

Для дослідника проблемного зрізу питань, пов'язаних із ідентифікацією соціальної зумовленості виникнення пріоритетів, важливо панорамно осмислити сутнісний характер тих цілей, які є істинними причинами розвитку суспільства. Як суспільство, що складається з конкретних неповторних особистостей, ставить перед собою масштабні цілі, окреслюючи «обріи сподівань»? Яким чином формуються цілі соціуму, що не збігаються з цілями конкретних людей? Власне, саме бачення цілей, що ними керується суспільство, й дає змогу визначити пріоритети. Звертаючись до теорії Н. Еліаса, що постає найбільш слушною в цьому контексті, можна констатувати, що не існує жодної цілі поза тими, що ставлять перед собою люди. «Питання постає в тому, як це можливо, що завдяки спільному існуванню багатьох людей, завдяки їхньому спільному життю, їхній взаємодії, їхнім відносинам виникає дещо, чого жодна людина сама по собі не добивалася, не задумувала, не творила та частиною чого, хоче вона цього чи ні, вона є – отже, як виникає сполука взаємозалежних людей, суспільство?» [2, с. 24].

Проаналізуємо цілі, що виникають в особистостей та груп людей чи суспільства загалом. Коли ми спостерігаємо рух людської юрби, нам здається, що цих людей нічого не зв'язує. Але ж, наголошує Н. Еліас, кожен із цих людей має своє місце в цьому світі, свій дім, роботу, певний образ життя. Навіть безпритульні є водночас і продуктом, і частиною цього прихованого порядку, що лежить в основі цієї мішанини [2, с. 28]. Людина не може за власним бажанням поміняти свої цілі чи функції. З народження вона поставлена в певні функціональні зв'язки, має «вбудуватись» у систему зв'язків, що вже існує. Цей чинник визначає індивідуальні цілі, що ставить перед собою людина, та окреслює систему особистісного знання, яку створює для себе людина заради орієнтації в суспільному просторі. Людина може обирати з наявної кількості можливостей, але ця кількість є обмеженою. Таким чином, обирати

свій особистісний шлях людина може тільки тією мірою, якою це дозволяє система, в якій триває її буття.

Дії конкретної особи складаються з безлічі окремих актів, спрямованих на досягнення конкретної цілі, втілення конкретного бажання. Індивідуальні дії особистості зумовлені досягненням переважно власних цілей. І зовсім не обов'язково людина свідомо має діяти заради досягнення суспільних цілей. Парадокс полягає в тому, що там, де суспільні інтереси однозначно ставилися вище за особистісні, суспільство впадало у кризу, яка призводила до краху. Пріоритет будування держави нового типу, заради якого вимагалось відкласти власні інтереси або й узагалі знехтувати ними, зазнавав краху в часи всім відомих революцій. Вимога знехтувати особистими цілями й пріоритетами на догоду абстрагованим ідеалам Свободи, Рівності та Братерства обернулася жахливим якобінським терором в ім'я цих ідеалів, а отже, обернулася незгодою суспільства з такою історичною реальністю, де конкретне життя неповторної людини приноситься в жертву абстракціям. Закономірним став і крах Французької революції 1789–1794 рр. Нагадувати про досвід радянської епохи, певно, непотрібно, адже висновки з цього недавнього соціально-історичного досвіду очевидні за своїм трагічним наповненням. Згадуючи про ці історичні експерименти, ми переслідуюмо лише одну мету – показати, що нормальний (більшою чи меншою мірою) еволюційний розвиток суспільства, розвиток без кривавих людських жертвоприношень на вівтар абстракцій, розвиток заради прогресу і користі всіх членів суспільства, відбувається лише тоді, коли структура не нав'язує індивідові першочерговість власних інтересів. У цьому контекстуальному вимірі виступає в деякій позірній, але не іманентній парадоксальності той феномен, що його обмірковуємо нині: кожна людина в соціумі переслідує індивідуальні цілі, будує індивідуальну систему пріоритетів, та водночас саме здійснення індивідуальних інтересів призводить до здійснення інтересів соціуму, будування системи соціальних пріоритетів.

Людина хоче досягти добробуту, статусу, поваги, відомості. Існує безліч індивідуальних цілей, що складаються в індивідуальні системи пріоритетів. Система особистісного знання будується для досягнення індивідуальних цілей. Людина діє переважно заради досягнення власних цілей, реалізації інтересів своєї родини, близьких. Заради реалізації особистісних цілей вона взаємодіє з іншими людьми, створюючи складні ланцюги відносин. Відокремлено від інших людей ніхто не може досягти реалізації власних інтересів. Кожна інша людина є ланкою у тому ланцюгу, частину якого створює і наш актор. Ці ланцюги неможливо відчуті на дотик, вони еластичні, гнучкі, варіативні, але від цього не менш реальні, ніж сталеві.

Повертаючись до аналізу концепцій Н. Еліаса, варто зауважити, що дослідник визнавав складність встановлення співвідношення між особистістю та соціумом. Можна констатувати лише наявність *відносин* між індивідами. Але нам важко уявити, що відносини можуть мати структуру. Тому людині простіше, уявляючи собі закономірності розвитку відносин між індивідами, шукати причину цих відносин в якійсь субстанції поза цими відносинами [2, с. 33–34]. Стверджуючи, що відносини особистості та суспільства є чимось свого роду унікальним, дослідник ілюструє свою думку прикладом складного придворного танцю. Рухи кожного з учасників орієнтовані на інших людей, партія кожного окремого танцюриста не може бути прочитаною поза партіями інших. Стель поведінки визначається через відносини танцюристів один з одним. Так само поведінка людини в соціумі визначається через минулі та наявні відносини з іншими людьми. Ці висновки є класикою соціальної

філософії, але ми вважаємо за потрібне нагадати їх, з огляду на те, що вказані німецьким соціологом однобічності сприйняття продовжують існувати та розвиватися в сучасній науці, причому не на маргіналах, а в мейнстрімі.

Важливим у річці нашого дослідження є й такий висновок німецького соціолога. Індивідуальність та суспільність не протилежні одна одній. Навпаки, та філігранність та диференційованість психічних функцій людини, яку ми виражаємо словом «індивідуальність», можлива виключно завдяки тому, що людина зростає в соціумі [2, с. 40]. Новонароджений є тільки проектом людини, який (проект) не реалізується сам по собі, подібно тому, як рослина виростає з насіння. Те, якою виростає людина, залежить не тільки від її індивідуальних біологічних особливостей, але від того, як вона спілкується з людьми.

Сучасна епоха відчуває суттєву напругу між інтересами особистості та соціуму. Відчуття самотності перед обличчям кодууючої сили соціуму, бажання вирватись за межі цивілізаційної буцегарні до чогось «справжнього» зумовлюють міцне відчуття протилежності інтересів індивіда та групи. Особистісне знання постає подекуди як щось цілком протилежне суспільному. Немає сенсу нагадувати приклади відмови західних інтелектуалів від власної цивілізації заради життя, скажімо, серед африканських племен. Життя А. Швейцера – не єдиний приклад такого рішення. Ворожість соціуму відчувається багатьма як основа для бунту на звільнення. Пригадаймо в указаному контексті концепти славетної праці Г. Дебора «Суспільство спектаклю» – маніфесту революційної зміни середовища, в якому ми живемо. Суспільство є спектаклем, в якому ми змушені відігравати певну роль, навіть не здогадуючись про те, що існує свобода та може існувати справедливий суспільний устрій, якій ми маємо збудувати, змінивши театр абсурду, в якому нині живемо. Нагадаймо славетне гасло паризьких студентських бунтів травня 1968 р. – «Структури не виходять на вулиці». Які ще слова можуть так наочно показати протилежність між інтересами особистості та соціуму? Чи можемо ми збудувати систему пріоритетів, що включають як цінності особистості, так і великої групи людей? Великої аж до розмірів суспільства?

Говорячи про відчуття протилежності інтересів структури та особистості, ми не маємо зупинятися тільки на прикладах революційної свідомості (приклад А. Швейцера настільки ж революційний, як і приклад Г. Дебора). Навіть повсякденна свідомість пересічної людини сьогодення надає нам приклади подібного відчуження. Дозволимо собі звернутись до тексту дуже популярного в сучасному західному світі автора – М. Уельбека, одного з, так би мовити, «інтелектуальних стовпів» європейського постмодерну, який, відбиваючи інтелектуальні та соціальні закономірності буття свого сучасника, у своєму романі «Платформа» вдається до описання людини, що не знаходить місця у власному світі. Текст розмічений словами та думками героїв, що намагаються вирватись із власного обжитого простору: «мені не подобається світ, в якому ми живемо», «вибратись з цього лайна», «мене все частіше охоплюють сумніви: чи той світ ми будуємо?» [1]. Герої роману не розуміють світу, в якому живуть, – цей момент підкреслюється автором постійно.

Головний герой роману не намагається взагалі щось свідомо змінити в своєму житті, хоча й розуміє несумісність власної системи цінностей із суспільною. Він настільки чітко відчуває силу структури, що несумісність пріоритетів вважає ознакою власної нездатності розуміти, що насправді істинне, а що – хибне. Він розмірковує: «Я жив у країні поміркованого соціалізму, де володіння матеріальними благами ретельно охороняється законом, а банківські вклади захищені могутніми державними

гарантіями. Мені не загрожувало ані розорення, ані злісне банкрутство<...> Коротше, мені більше не про що не треба було турбуватись<...>» [1]. Життя організовувалось могутньою державою, не вимагаючи від робітника міністерства культури особливої напруги. Герой «Платформи» навіть відчуває власну неповноцінність через розуміння протиріччя між власним особистісним та суспільним знанням – так, він не вміє відрізнити фірмову річ від звичайної (а це створює серйозний відсоток суспільного знання тої спільноти, до якої він належить). Відкидаючи симулятивне знання соціуму, він водночас відчуває незручність від того, що він його (знання) «не відчуває». «З точки зору суспільства я був, звісно, неправий. Я чітко розумів, що належу до меншості, отже, помиляюсь<...>Має ж, зрозуміло, існувати відмінність між сорочками «Ів Сен Лоран» та рештою, між туфлями «Гуччі» та «Андре». Різниці цієї не помічав тільки я один, напевно, внаслідок якоїсь своєї неповноцінності, тобто, пишались мені було нічим та засуджувати світ нема за що» [1]. Розглядаючи зовнішній світ, оповідач періодично відчуває буттєвий жах від безпорадності перед лицем незрозумілих речей. «Я був цілком та повністю пристосований до часу інформації, отже, не пристосований ні до чого» [1], – дещо парадоксально розмірковує він, раптом відчувши філософський жах під час погляду на речі, в продукуванні яких він абсолютно нічого не розумів. Конфлікт між особистісним та суспільним знанням відчувається тут дуже чітко.

Ми свідомо зупинилися на прикладі з художньої літератури, адже вона ще з часів Ф. Достоевського, покликана вже не лише відбивати, змальовуючи, буття людей, а й буття ідей, їхню трансформацію та способи реалізації в сучасному світі. У сучасному гуманітарному обширові феномен бестселера якнайкраще демонструє загальну лінію в сприйнятті протилежності знання соціуму та особистості. Але ж така розгалуженість характерна не для кожного суспільства. Ми маємо бачити джерела подібної нестиковки пріоритетів, насамперед, для того, щоб виявити загальну природу виникнення цінностей індивіда та групи/соціуму, не сприйнявши окрему ситуацію за правило. У цьому контексті дамо собі знову повернутися до теорії Н. Еліаса. Дослідник називає нашу епоху вкрай індивідуалізованою та вказує на різку антиномію, що міститься в сучасній свідомості: є я та є соціум, що вбиває мою індивідуальність.

Умовно кажучи, ця ціннісно-сміслова парадигма розгортається в такому категоріальному вимірові: «Я хотів би жити так, але суспільство змушує мене обирати те, що я не вважаю повністю своїм, таким, що відповідає моїм справжнім цінностям». Н. Еліас показує, що таке відчуття протилежності пріоритетів виникає завдяки диференціації західного суспільства. У слабо диференційованих суспільствах людина навчається своїм дорослим функціям, створюють систему особистісного знання, так би мовити, у процесі життя. З дитинства вона є включеною до функціонування суспільства та не відчуває розриву між процесом навчання та життя. У такому суспільстві небагато функцій взагалі, тому особистісне знання великою мірою збігається із суспільним та створює єдину систему пріоритетів. У диференційованому суспільстві кількість функцій та рівнів реалізації професійних та соціальних навичок різко збільшується. Складність професійної реалізації вимагає більш ретельної та спеціалізованої підготовки, професійними навичками вже не можна оволодіти просто в процесі життя. Процес підготовки стає більш довгим.

Підготовку не можна вже отримувати в процесі діяльності (як учень у ремісника чи майбутній лицар у аристократа, якому відданий на виховання в дитинстві), заради підготовки створюються спеціалізовані заклади – школи та університети.

Функціонально розчленоване суспільство, таким чином, створює однобічно орієнтований простір вибору [2, с. 51]. Безперервність життя, подібна до життя середньовічного ремісника чи лицаря, в сучасному диференційованому суспільстві фіксується нечасто. Для молоді створюються спеціальні «резервації» (університети), які функціонують за власними правилами, які укладені відповідно до вироблених в цих установах цінностей. Перехід від такого простору до простору безпосередньої професійної діяльності сприймається особистістю як розлом. У навчальному просторі молода людина розвиває численні творчі здібності, які мають підвищити її пристосовуваність до життя, але дуже часто ці ціннісні універсалиї не знаходять реалізації в дорослому житті. Таким чином, у душевному житті особистості підвищується відчуття напруги та розламу. Групове знання, що набувається під час навчання, виявляється непридатним для використання, й людина залишається великою мірою сам-на-сам із власним особистим знанням, яке треба пристосовувати до нових умов. Конкуренція дорослого життя, обмеженість та спеціалізація у професійному житті в диференційованому суспільстві підвищують ризик зазнати поразки. У традиційному суспільстві такий ризик значно менший.

Надзвичайно важливим для розуміння відчуття свідомісного розламу між знанням особистості та соціуму є наступне спостереження Н. Еліаса. Мірою росту функціональної диференціації та прогресу цивілізації окремий індивід постійно виявляє, що для того, щоб залишитися членом суспільства, він має залишити нерозвинутим більшість із того, чим він сам насправді є. Він має «грішити» проти власної «внутрішньої істини», він не стане тим, ким хотів би стати більш за все. Конфлікт виявляється настільки глибоким, що в кожному індивідові створюється густа сітка з непрожитих життів, нереалізованих схильностей, неотриманого знання [2, с. 52]. Звідси – внутрішній конфлікт та відчуття необхідності захищати власні пріоритети від соціуму.

При цьому ми маємо усвідомлювати, що протилежність систем знання соціуму та особистості є винятково позірною. Ми маємо бачити джерело формування тих та інших категорій, щоб зрозуміти, що навіть відчуття конфлікту пріоритетів має соціокультурне походження. На відміну від тварини, навіть високо організованої тварини, здатної до адаптації, людина має незафіксовані та еластичні психоемоційні функції. Для того, щоб людина отримала здатність ефективно функціонувати в середовищі інших людей, їй необхідне багаторічне моделювання механізму її самоконтролю за допомогою інших людей, тобто суспільне моделювання. Н. Еліас стверджує навіть, що для розуміння структури душі окремого індивіда ми маємо зрозуміти структуру відносин між індивідами [2, с. 63].

Повертаючись до питання про відносини між пріоритетами окремого індивіда та суспільства, маємо, в світлі сказаного, зауважити, що існують суспільства, в яких структура суспільних відносин не змінюється століттями (архаїчні суспільства, що нині представлені, наприклад, австралійськими аборигенами). Але існують й інші форми суспільного життя, що самі по собі підштовхують до змін. Вони націлені на нові форми міжлюдських відносин та інститутів. До таких суспільств, зокрема, відноситься сучасне західне суспільство.

Означене вище декларує зв'язок між взаєминами окремих особистостей, об'єднаних у суспільство, та формуванням суспільно зрозумілих цінностей та пріоритетів. Якщо говорити про інтереси індивіда, маємо, в першу чергу, визнати, що об'єднуватись людей змушують економічні інтереси. Але економічні відносини орієнтовані не тільки на задоволення найбільш нагальних буттєвих потреб,

пов'язаних з існуванням людини як фізичної істоти. Звертаючись знов до слів Н. Еліаса, маємо зауважити, що тварини теж мотивовані голодом, але ж вони не господарюють [2, с. 69]. В інстинктивні потреби людини має втручатись певне Понад-Я та функції планування. Соціальні групи ніколи б не сформувалися, якщо б не такі елементарні потреби, як голод, але вони не сформувалися б і без довгострокових імпульсів – потреба в майні та ще більшому майні, бажання усталеності, безпеки чи привілейованому суспільному становищі, владі, у вираженні переваги [2, с. 70–71]. Усі ці орієнтації, як бачимо, формуються саме завдяки взаєминам між людьми. У формуванні пріоритетів велику роль відіграють цінності переваги, панування, конкурентності. Ми маємо знати, що ми – найкращі. На цьому будується будь-яка цінність, будь-який пріоритет. Найкращим, найбагатшим, найвпливовішим, найдобросовісним можна відчувати себе тільки на тлі інших людей. Встановлюючи для себе пріоритет, людина порівнює себе з іншими та іншим демонструє прихильність до певної системи пріоритетів, навіть якщо пріоритет складається з бажання виключити всіх інших людей зі свого життя.

Якщо говорити про зміст пріоритетів, що формуються на рівні індивіда та соціуму, маємо зауважити, що кожен має власну специфіку. Так, пріоритети соціуму не можуть розглядатися як якась рівнодіюча частина усіх пріоритетів окремих індивідів. Соціальний пріоритет відрізняється від кожного з індивідуальних власною синтетичною природою. Особистісне знання створюється для задоволення потреб конкретного індивіда. Соціальне формується внаслідок пошуку всіма особистостями найбільш зручного способу реалізації власних інтересів. Таким чином з'являються синтетичні пріоритети, що забезпечують функціонування цілого.

Особистісне знання виникає внаслідок наявності певного простору вибору, якій має кожна людина. За умови відсутності вибору особистісне знання просто не може виникнути: якщо наше життя цілком запрограмоване, нам не потрібно знати, що з ним робити. Будь-яка людина має простір для вибору, ширший чи вузьчий, але має. Навіть раб має такий простір, хоча й дуже обмежений. Одним із найбільш важливих пріоритетів у будь-якому суспільстві постає таке поняття, як влада. Нам видається дуже точним визначення влади як «втільнення того особливого радіуса дій індивідуального простору вибору, що пов'язаний із певними суспільними позиціями, вираз особливо значимої суспільної можливості впливати на самоконтроль інших людей та визначати разом із ними їхню долю» [2, с. 83]. Будь-який пріоритет певною мірою пов'язаний із поняттям «влада» у вказаному сенсі. Будь-яка соціальна позиція пов'язана з можливістю впливу та реалізації власної свободи в певному середовищі. Чи йдеться про пріоритети матеріального становища, чи соціального статусу, чи творчої самореалізації тощо – все це пов'язане з бажанням отримати певне становище в групі, яку людина визнає для себе значущою.

Ми з'ясували, що системи знання (на яких будуються пріоритети) особистості та соціуму мають одне джерело походження, але різну природу та різний зміст. Системи знань особистості та соціуму мають різне співвідношення в різних культурах. Як вже зазначалося, архаїчні суспільства практично не розділяють цих систем. Мірою розвитку функціональної диференціації суспільства у такому разі є такий феномен, як індивідуалізація, який призводить до того, що в суспільній свідомості пріоритети індивіда та соціуму починають розходитись та навіть протиставляться.

В європейській культурі перехід до індивідуалізації припадає на добу Відродження, коли вперше в історії Європи цінності особистісної реалізації починають описуватись як найвищий пріоритет людського життя. З того часу починає закладатись традиція

відчуття трагічного розриву та протиставлення індивіда та соціуму, що в добу ренесансу реалізується в ідеї перемоги над фортуною, в добу романтизму – в фігурі генія, що протиставив себе натовпу. Філософія життя закликає до відкидання соціального рабства та проникнення до живого потоку життя. Особливо яскраво питання про протиставлення соціального та індивідуального постає в філософії Ф. Ніцше, що описав різні типи людей, які мають або не мають права називатися вільною людиною. Вчення про надлюдину є граничним втіленням цієї тенденції. Те, що саме ця тенденція визначає подальший розвиток європейської культури, якнайкраще демонструє популярність вчення Ф. Ніцше в наші дні.

Різні варіанти співвідношення систем особистісного та суспільного знання ми можемо спостерігати не тільки в історичному, але й в цивілізаційному, культурному відношенні. І це створює особливі лінії напруги в міжцивілізаційному просторі доби глобалізації. Західне суспільство, як вже було сказано, демонструє розвиток ідеї індивідуалізму та відчуття протиставлення особистісного та суспільного знання. Водночас країни, збудовані на засадах мусульманської чи буддійської релігій, демонструють пріоритет суголосності цих систем. В умовах поширення (подекуди насильницького) демократичних вимог будування держави знання про особистісні пріоритети починають вбудовуватися в структури, в яких для цього не існує засад.

Висновки

Таким чином, у процесі засвоєння світу людина використовує як особистісне, так і суспільно-групове знання, що має різний зміст, але спільне походження. І перше, і друге формується в процесі соціальної взаємодії та будується на формуванні певної структури відносин. Точки зору щодо особистісного та суспільно-групового знання в процесі формування системи пріоритетів розділяються в сенсі визнання пріоритетності особистісного знання, ролі особистості в формуванні тої чи іншої структури, та, з іншого боку, визнання повного домінування структури, яка диктує особистості контури її власного знання. Обидва різновиди знання, що існують у людському середовищі, мають спільну основу. Соціальний пріоритет формується парадоксальним шляхом оформлення принципово нової цінності з тих суто індивідуальних інтересів, що реалізуються конкретними особистостями в полі соціальної взаємодії. Особистісне знання постає в формі розуміння власних потреб, в першу чергу, економічного характеру. Соціальна взаємодія наділяє особистісне знання характеристиками потреби в конкурентному здобутті власного місця серед собі подібних. Це потреба в перевазі в найрізноманітніших вимірах – від влади в прямому сенсі як можливості контролювати свободу іншої людини до затвердження себе як найкращого в будь-якому сенсі (найбагатший, найбільш родовитий, найбільш титулований тощо). Не існує нічого, окрім інтересів окремих індивідів, але складання реалізації цих інтересів в систему призводить до створення нових, нового характеру суспільних інтересів, які не є рівнодіючою індивідуальних. Таким чином, на особистісне знання накладається знання соціально-групове. Вони не протистоять одне одному за природою, але в свідомості людини, що належить до функціонально-диференційованого суспільства, можуть приймати форму антиномії. Таким чином, системи пріоритетів, що складаються в функціонально-диференційованих суспільствах (до яких належить західний світ загалом та Україна зокрема), вміщують певні лінії напруги, які не є природними, але створюють реальне відчуття протилежності інтересів соціуму та індивіда. Пріоритети такого суспільства вміщують настанову на постійний розвиток, оновлення, необхідність творчої

реалізації. Саме протиставлення індивідуального та суспільного знання породжує ту напругу, яку можна використати свідомо у спрямуванні суспільної енергії на досягнення індивідуального творчого успіху, змін, постійного оновлення.

Список використаних джерел:

1. Уэльбек М. Платформа / М. Уэльбек [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://freebooks.net.ua/57900-mishel-ujelbek.-platforma.html>.
2. Элиас Н. Общество индивидов [Текст] / Н. Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 336 с.

Пальшков К.Є.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін

Одеського державного університету внутрішніх справ

ДЕТЕРМІНАНТИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН БАЛТІЇ

Анотація

У статті розглядається вплив історико-культурного, географічного та економічного чинників на зміст посткомуністичної трансформації Естонії, Латвії та Литви. Наведені фактори визначали зміст реформ не тільки окремо, а й взаємодоповнюючи та посилюючи вплив один одного. Опорою політичних та економічних перетворень у Прибалтиці виступили державотворчий досвід та цивілізаційний доробок західноєвропейського штибу. Географічна близькість прибалтійських республік з економічним ядром Євросоюзу була посилена взаємними ринковими інтересами. Протягом періоду трансформації Естонії, Латвії та Литви вдалося позбутися прорадянських політичних практик. Замість цього, у регіоні сформоване ліберальне інституційне підґрунтя задля продовження державно-політичного розвитку демократичних шляхом. Як доказ успішної трансформації пострадянських країн Балтії варто розглядати вступ до ЄС та НАТО – оплотів демократії в Європі та світі.

Вступ

Крах комуністичного режиму по країнах Центрально-Східної Європи та СРСР у 1989–1991 рр. поклав початок складному, а інколи і вкрай суперечливому процесу посткомуністичної трансформації. Цей феномен постає як сукупність процесів та явищ, викликаних руйнуванням державності, побудованої на комуністичній ідеології, та спрямованих на демократичні зміни у суспільно-політичній сфері. Залежно від передумов та підґрунтя, наслідком трансформації можуть бути різні за якісним змістом результати [6, с. 303]. Якщо в одних державах посткомуністична трансформація супроводжується загальнонаціональним єднанням, утвердженням демократичних інституцій та набуває ознак наступності, в інших країнах вона уособлює хаотичний процес, із набуттям авторитарних рис.

Загалом гідні темпи демократизації можна спостерігати по країнах Центрально-Східної Європи, де проведення політичних та економічних реформ стало системним та послідовним. Процес трансформації іншого змісту можна спостерігати у колишніх